

**М.М. Моголово, канд. екон. наук, доцент
ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН України**

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ВІДТВОРЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано інституційні зміни, що характеризують трансформації інституційного середовища відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств України, зокрема формування нових інституцій їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення. Охарактеризовано негативний вплив «інституційних пасток» перехідного періоду на параметри відтворення галузевих основних засобів. Обґрунтовано необхідність формування механізмів по забезпеченню цільових параметрів відтворення основних засобів підприємства на основі принципу їх адаптації до інституційних змін.

***Ключові слова:** інституції, інституційне середовище, інституційні зміни, відтворення, основні засоби.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку економіки більшості розвинутих країн характеризується високотехнологічним сільськогосподарським виробництвом, в якому за органічної єдності всіх його факторів зростає значимість високопродуктивних та енергоефективних основних засобів. Своєчасне оновлення основних засобів забезпечує стійкий економічний розвиток підприємств у ринкових умовах. Для сільськогосподарських підприємств значимість відповідних кількісних та якісних параметрів основних засобів і необхідної моделі їх відтворення посилюється через вплив на результативність аграрного виробництва природно-кліматичних факторів.

Однак, на сьогодні фондозабезпечення вітчизняних сільськогосподарських підприємств поступається його рівню в країнах з розвинутою економікою. Одна з причин такого явища – довготерміновий нерегульований процес відтворення галузевих основних засобів через відсутність і нерозвиненість відповідних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем відтворення основних засобів присвятили свої праці І. Лукінов, В. Маєвський, В. Будавей, з урахуванням економічного розвитку України – В. Калюжний, І. Левицька, а безпосередньо в аграрному секторі

національної економіки – Г. Підлісецький, П. Лайко та ін. Обґрунтування ефективних механізмів відтворення основних засобів вимагає урахування впливу всіх внутрішніх та зовнішніх чинників, в тому числі інституційного середовища. Теоретичні та прикладні аспекти інституціональної системи вітчизняної аграрної економіки та ринків висвітлені в працях О. Шпикуляка, О. Мороз та ін. Однак, тема відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств України потребує поглиблених досліджень в контексті інституційних змін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – обґрунтування впливу ключових інституційних змін, що характеризують трансформації інституційного середовища, на відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств України.

Виклад основного матеріалу. Виявлення факторів відтворення основних засобів дозволяє обґрунтувати механізми забезпечення необхідної моделі цього процесу з позицій різних груп економічних інтересів. З розвитком наукової думки поглиблювались дослідження залежності параметрів відтворення основних засобів від впливу факторів мікро-, макро- та мезорівнів, від класичних економічних та неадекватних інституційних чинників з обґрунтуванням найсуттєвіших в контексті потреб часу. За критерієм можливості впливу на чинники відтворення безпосередньо підприємством їх класифікують як ендогенні та екзогенні. Екзогенні чинники не залежать від діяльності підприємства, так як зумовлені зовнішніми причинами. Вони формують макроекономічне, ринкове та зовнішнє інституційне середовище. Зважаючи на неможливість впливу на них сільськогосподарськими підприємствами, ефективність управління процесами відтворення основних засобів залежить від оптимальної адаптації форм, методів та інструментів відтворення до зовнішніх умов функціонування аграрних підприємств. Постійний соціально-економічний розвиток країни супроводжується відповідними інституційними трансформаціями, які впливають на процеси відтворення та обумовлені такими.

Ключовою категорією інституціональної парадигми розвитку економіки є інституції, які, за визначенням Д. Норта, становлять «правила гри в суспільстві або, придумані людьми обмеженнями, які спрямовують людську взаємодію, ...структурують стимули в процесі людського обміну... Інституції впливають на функціонування економік,...відмінність у функціонуванні економік протягом часу викликана еволюцією інституцій» [10, с. 11]. Сприятливе для економічного розвитку інституційне середовище передбачає сумісність всіх інституцій, відсутність протиріччя між ними, їх індивідуальну та синергійну

ефективність. На всіх стадіях суспільного розвитку змінюється інституційне середовище режиму відтворення внаслідок трансформації інституцій, створення нових, перебудови їх архітекtonіки, формування відповідних організацій по здійсненню функцій формальних інституцій.

Необхідність дослідження відтворення основних засобів сільського господарства України в контексті змін інституційного середовища пов'язане із загальноекономічним реформуванням. В період командно-адміністративної економіки фактично єдиним власником основних виробничих засобів була держава, і відповідно нею управлялося відтворення основних засобів підприємств. В плановому порядку відбувалося списання старих і придбання нових основних засобів, тому саме від державних органів влади (і їх спеціалістів) залежали параметри їх відтворення. З розвалом командно-адміністративної економіки були зруйновані відповідні інституції і організації по матеріально-технічному та фінансовому забезпеченню сільськогосподарських підприємств, які становили інституційну основу процесів відтворення основних засобів. З розвитком ринкових інституцій і організацій вибудовується система, ефективність якої залежить від визначеності інституційного середовища, його відповідності потребам розвитку аграрної економіки, логічності і структурованості інституційної архітекtonіки.

Ключовою категорією інституціональної парадигми є власність. Аналізуючи вплив досконалості інституції власності на процеси відтворення, доречно взяти до уваги висновки Д. Нортона про наслідки нечітко визначених і (або) неефективних форм власності в організації виробництва у країнах з нерозвиненою економікою: «Ненадійні права власності спричиняють застосування технологій, що використовують невеликий основний капітал і не передбачають довготермінових угод» [10, с. 87]. Така ситуація чітко простежувалася в сільському господарстві України в колгоспах та колективних сільськогосподарських підприємствах, яким властива неповнота прав власності.

Тому в основі аграрної реформи в Україні в 1991–2000 рр., перш за все, структурні зміни інституцій власності на землю та майно. Як наголошує П.Т. Саблук, власність відіграє домінуючу роль серед усіх інших базових основ суспільних та виробничих відносин, забезпечуючи реалізацію економічних інтересів селянства [11, с. 89]. Відповідно до цієї тези реформування майнових відносин у сільському господарстві здійснювалося з метою передачі майна в приватну власність. На перших етапах реформування основні засоби в приватній власності займали незначну частку (лише 0,04 % в 1995 р.). Основою трансформації інституції власності стало паювання майна, внаслідок якого в 2000 р. в

державній власності залишилося тільки 10,6 % основних засобів, понад 70 % передано у колективну власність КСП. Однак, за десятирічний період приватизаційних процесів в економіці України реального власника сільськогосподарського майна не було сформовано. Лише в 2004–2005 рр. почалися суттєві структурні зрушення у структурі галузевих основних засобів за формами власності і в результаті понад 83 % об’єктів перейшли до приватної власності (за залишковою вартістю) (таблиця).

Розподіл основних засобів у сільськогосподарських підприємствах України за формами власності, %

Показники	Роки					
	1990	1995	2000	2003	2004	2005
Основні засоби сільськогосподарських підприємств всього *, у т.ч.:	100	100	100	100	100	100
- у державній власності	29,68	23,07	10,57	14,67	14,59	14,70
- в одержавленій колгоспно-кооперативній власності	70,32	x	x	x	x	x
- у недержавній власності, з них:	x	76,93	89,43	85,33	85,41	85,30
- у колективній та комунальній власності	x	76,89	74,08	65,75	1,72	1,44
- у приватній власності	0	0,04	15,36	19,59	83,69	83,86

*1990, 1995 рр. – показники основних засобів сільського господарства; 2000, 2005 рр. – показники основних засобів сільського господарства, мисливства та лісового господарства (без вартості основних засобів міжнародних організацій та інших країн)
Джерело: розраховано за даними «Зведений річний звіт по колгоспах, радгоспах та міжгоспах» за 1990 р. і 1995 р., дані стат. зб. «Основні засоби України» за 2005 р.

В дореформений період матеріально-технічне забезпечення колгоспів і радгоспів здійснювалось через державну спеціалізовану постачальницьку систему (в різні періоди цю функцію виконували «Сільгоспстач», «Автотракторозбут», «Союзсільгосптехніка»). Аналогічна монополія притаманна і системі фінансово-кредитного забезпечення сільгосппідприємств (відповідно Центральний сільськогосподарський банк, Державний банк і Агропромбанк СРСР).

В період реформ постало питання про створення систем матеріально-технічного і фінансового забезпечення на ринкових засадах, що потребувало відповідних інституційних змін. Основою трансформаційних процесів стала мала і велика приватизація промислових і торгівельних структур, створення комерційних банків. Інституційне підґрунтя по реформуванню фінансової і системи матеріально-технічного постачання сільськогосподарських підприємств забезпечили прийняті нормативно-правові акти, такі як Закони України «Про підприємництво», «Про господарські товариства», «Про інвестиційну діяльність» (1991 р.), «Про приватизацію державного майна», «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (1992 р.), «Про лізинг» (1997 р.) та інші закони з відповідними підзаконними нормативно-правовими актами. Однак, процес по формуванню розвинутих ринкових систем матеріально-технічного і фінансового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників тривав досить довго через несвоєчасне впровадження необхідних чи виникнення неефективних інституцій.

В результаті низької динамічності загальноекономічних та аграрних реформ, імплементації формальних інституцій, які не узгоджувались з більш стійкими неформальними, через ефект «path dependence» в перехідний період сформувались неефективні інституції, так звані «інституційні пастки» [12]. Дослідження процесів реформування планово-адміністративної системи економіки в ринкову продемонструвало виникнення таких значущих для відтворення «інституційних пасток», як бартер (через несформовані вчасно відповідні інституції фінансового сектору); неплатежі (причина у відсутності ефективних інституцій кредитування, банкрутства і санації підприємств); корупція (як результат непрозорості «правил гри» для всіх суб'єктів економічної діяльності).

Внаслідок зруйнованих старих і нерозвинених нових систем матеріально-технічного і фінансового забезпечення, виникнення неефективних інституцій перехідного періоду суттєво порушилися пропорції відтворення основних засобів, призупинились інвестиційні процеси, відтворення набуло звуженого характеру.

Відсутність розвиненої інфраструктури ринку сільськогосподарської техніки в 1990-х роках призвела до зростання трансакційних витрат через значні витрати на пошук інформації про продаж техніки, запчастин до неї, послуг з технічного обслуговування та ремонту. Багато контрактів мали усний характер, за письмовими угодами часто порушувалися передбачені ними строки та інші умови виконання. Це свідчить про суттєві витрати моніторингу, примусу та захисту прав власності.

Негативно на процесах відтворення основних засобів позначились такі неефективні інституції, як бартер і неплатежі, частка яких буда досить високою в 1990-ті рр. Бартер властивий періодам з високою інфляцією (в Україні досягав в 1990-ті рр. 10256 %), однак в економіках з розвинутою банківською системою частка бартеру незначна. В Україні ж явище бартеру закріпилось надовго через відсутність на перших етапах реформ необхідних фінансових інституцій, несвоечасність лібералізації цін, що спровокувало гіперінфляцію, а в подальшому через ефект «path dependence». Доволі стійкою інституцією в цей період стали неплатежі, які негативно позначались на платоспроможності контрагентів бізнесу, що в результаті спровокувало «лавину неплатежів», і відповідно відсутність реальних коштів у сільськогосподарських виробників для своєчасного оновлення основних засобів.

Внаслідок прийняття ряду важливих нормативно-правових актів в Україні, зокрема Концепції амортизаційної політики (2001 р.), Законів України «Про фіксований сільськогосподарський податок» (1999 р.), «Про банки і банківську діяльність» (2001 р.), «Про фінансовий лізинг», «Про державну підтримку сільського господарства України» (2004 р.), «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» (2006 р.) з відповідними підзаконними документами відбувається становлення окремих ефективних інституцій по активізації інвестиційної діяльності в сільському господарстві України, які сприяли покращенню пропорцій відтворення основних засобів аграрних підприємств.

Перш за все, покращення інституційних умов відтворення основних засобів пов'язане з поступовим розвитком ринку сільськогосподарського майна. Принципова зміна інституції матеріально-технічного постачання на ринкову супроводжується виникненням ряду відповідних організацій, зокрема дилерських і дистриб'юторських компаній, фірмових магазинів, машинно-технологічних і агротехсервісних структур, спеціалізованих компаній з надання будівельно-виробничих послуг в сільському господарстві тощо. Формується інституція фінансового забезпечення сільгоспвиробників, що має ринковий характер з притаманною конкуренцією фінансових установ, що передбачає варіативність умов кредитування. Принципово новою інституцією стає лізинг, як одна з найпоширеніших і ефективних форм позикового фінансування оновлення основних засобів в країнах з розвиненою економікою. Про розвиток та удосконалення інституції агролізингу свідчить його зростаюча частка в загальному обсязі лізингових угод (з 8 % у 2008 р до 25 % у 2015 р.).

Певні зміни в інституційному середовищі відтворення основних засобів вітчизняних сільськогосподарських підприємств обумовлені

вступом України до СОТ. Це позитивно вплинуло на оновлення основних засобів сільськогосподарських підприємств України в силу розширення ринку передових технологій, наповнення ринку машин та обладнання новими зразками тощо. Цю залежність підтверджує структура придбання сільськогосподарської техніки аграріями України. Так, у 2010–2014 рр. у структурі придбання нових тракторів частка іноземних становила 79–98 %, зернозбиральних комбайнів – 78–95 %. Придбання техніки нового покоління посприяло активізації оновлення матеріально-технічної бази аграрних підприємств.

Як позитивні оцінюємо інституційні зміни, що обумовили реформування амортизаційної системи, перш за все в частині заборони централізованого вилучення коштів амортизаційного фонду. Важливе значення мало формування інституції державної підтримки сільгоспвиробників для покращення умов забезпечення відтворення їх основних засобів в необхідних параметрах. Однак, створена інституція державної підтримки сільського господарства в Україні, зокрема її структура і рівень доступності, та інші фактори, що характеризують недосконалість інституційного середовища агробізнесу, не дали очікуваного ефекту інноваційного прискореного оновлення галузевих основних засобів через розвиток інституції корупції. Її вплив на відтворення основних засобів характеризує той факт, що в країнах з найвищим рівнем корупції спостерігається низька інвестиційна активність, незначні обсяги внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Зростання корупції є як наслідком, так і ознакою недосконалого інституційного середовища.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Важливими чинниками, які позначаються на процесі відтворення основних засобів, є інституції. На всіх стадіях соціально-економічного розвитку змінюється інституційне середовище режиму відтворення, зростає кількість контрактів по транзакціях з основними засобами та реалізованою продукцією, кількість різного роду ринкових і фінансових посередників з обслуговування цих контрактів. Внаслідок цього виникають транзакційні витрати, які позначаються на процесах відтворення. Для забезпечення необхідної моделі відтворення принципово важливим є чіткість і прозорість інституцій та обґрунтованість інституційної архітектури. Поступові трансформації інституційного середовища відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств України супроводжувались виникненням «інституційних пасток» і формуванням ефективних інституцій та організацій для забезпечення відтворювальних процесів.

Вчасне виявлення і розуміння значення неефективних інституцій макро- та мікрорівня дозволяє мінімізувати їх негативний вплив. Відповідно використання потенціалу ефективних інституцій сприяє врегулюванню процесу відтворення і забезпеченню його необхідних масштабів, циклічності, типу та інших параметрів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з обґрунтуванням ефективного механізму управління відтворенням основних засобів сільськогосподарських підприємств з урахуванням принципу адаптації до змін інституційного середовища.

Бібліографічний список: 1. Лукинов И.И. Воспроизводство и цены : монография / И.И. Лукинов. – М.: «Экономика», 1977. – 431 с. 2. Маевский В.И. Воспроизводство основного капитала и экономическая теория / В.И. Маевский // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 65–85. 3. Будаев В.Ю. Воспроизводство основного капитала в США / В.Ю. Будаев. – М.: Агропромиздат, 1989. – 107 с. 4. Калюжный В.В. Закономерности воспроизводства основного капитала / В.В. Калюжный // Модели управления капиталом: Новое в экономической кибернетике: сб. науч. ст.; под. общ. ред. Лысенко Ю.Г. – Донецк: ДонНУ, 2005. – № 4. – С. 5–21. 5. Левицька І.В. Відтворення основних засобів: теорія і практика: монографія / І.В. Левицька. – Т.: ТзОВ «Терно-граф», 2010. – 272 с. 6. Підлісецький Г.М. Економічні проблеми відтворення основних засобів у сільському господарстві / Г.М. Підлісецький // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 184–185. 7. Лайко П.А. Ефективність використання та відтворення основного капіталу сільськогосподарських підприємств / П.А. Лайко, Л.О. Березовська. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 192 с. 8. Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку: монографія / Шпикуляк О.Г. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с. 9. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України: монографія / О.О. Мороз. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2006. – 438 с. 10. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с. 11. Саблук П.Т. Економічний інтерес у розвитку аграрного виробництва: монографія / Саблук П.Т. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 356 с. 12. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М. Полтерович // Экономика и мат. методы. – 1999. – № 2. – С. 1–37.

М.М. Моголова. Трансформации институциональной среды воспроизводства основных средств сельскохозяйственных предприятий Украины. В статье проанализированы институциональные

изменения, характеризующие трансформации институциональной среды воспроизводства основных средств сельскохозяйственных предприятий Украины, в частности формирование новых институций их материально-технического и финансового обеспечения. Рассмотрено отрицательное влияние «институциональных ловушек» переходного периода на параметры воспроизводства отраслевых основных средств. Обоснована необходимость формирования механизмов обеспечения целевых параметров воспроизводства основных средств предприятия на основе принципа их адаптации к институциональным изменениям.

Ключевые слова: институции, институциональная среда, институциональные изменения, воспроизводство, основные средства.

M.M. Mogylova. The transformation of institutional reproduction environment of fixed assets of agricultural enterprises in Ukraine. The current stage of development of the economy of the most developed countries is characterized by high-tech agricultural production with the level of availability of assets. The timely update of fixed assets ensuring sustainable economic development of enterprises in market conditions. Provision the fixed assets of agricultural enterprises in Ukraine inferior to its level in the countries with advanced economies. One reason for this - a long-term and unsettled process of industrial fixed assets reproduction due to lack of appropriate institutions. This determines the relevance of the study.

The subjects of research are theoretical and applied aspects of institutional changes and their impact on processes of reproduction of fixed assets of agricultural enterprises.

A research objective is substantiation of the impact of the transformation of the institutional environment for the reproduction of fixed assets of agricultural enterprises in Ukraine.

Methodological research basis is dialectical approach to knowledge, institutional approach to study the processes of reproduction of fixed assets, the fundamental provisions of institutionalism. In its process the **methods** as abstract-logic, historical, theoretical generalization, system analysis, synthesis, monographic were applied.

Results of research. Important factors that affect the process of reproduction of fixed assets of agricultural enterprises are institutions and institutional changes. Gradual transformation of the institutional environment reproduction of Ukrainian agricultural enterprises' fixed assets during transitional and the transformation growing period of the national economy and the agricultural sector accompanied by the emergence of "institutional traps" and the formation of effective institutions and organizations to provide reproductive processes.

Timely identification and understanding of the importance of inefficient institutions macro- and micro level minimizes their negative impact. Accordingly, the potential usage of effective institutions promotes the settlement of the reproduction process and ensure its appropriate size, recurrence, type and other parameters.

Sphere of results application. Results of the study will contribute ground of an effective mechanism of fixed assets reproduction management of agricultural enterprises on the principle of adapting to changes in the institutional environment and they are useful for the government in the formation of the necessary institutions to ensure conditions of reproduction of fixed assets.

Keywords: institutions, institutional environment , institutional changes , reproduction, fixed assets.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2016 р.